

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 93

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.87.4.001>

М.Қ. Қойгелдиев ¹, А.А. Қасқабасова ², З.Б. Мырзатаева ³

¹*Абай атындағы ҚазҰПУ,*

Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, т.ғ.д.,

Алматы қ., Қазақстан Республикасы,

E-mail: mkoigeldiev@mail.ru

²*Торайғыров университеті, Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы,*

Павлодар қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kaa80alt@mail.ru

³*Абай атындағы ҚазҰПУ,*

«Айтылған тарих» ғылыми лабораториясының жетекшісі, т.ғ.к.

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zabyra73@mail.ru

СЫРТҚЫ ДУАНДАРДЫҢ ҚҰРЫЛУЫНА ҚАРСЫ
ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КҮРЕСТЕР ТАРИХЫ
(1822-1837 жж.)

Аңдатпа

Мақалада, 1822 ж. «Сібір қырғыздары туралы жарғының» іске асырылуына қарсы Арқа даласындағы азаттық күрес тарихы баяндалады. Ресей империясы енгізген бұл отарлық реформа орта жүзде хандықты жойып, қазақтардың бұрынғы еркіндігінен айырды. Тұтас хандықты дуандарға бөлу, оның тұрғындарына түрлі салықтар салу, сондай-ақ, жер асты мен жер үстінің қазына байлығы бұдан былай қарай империя меншігі деп танылу сияқты «жаңалықтар» орын алды. Бұл халықтың жаппай наразылығын тудырды, яғни Марал Құрманов, Ғұбайдолла Уәлиханұлы, Саржан Қасымұлы, Сартай Шыңғысұлы ж.б. осы сияқты ержүрек сұлтан-батырлар бастаған қазақ сарбаздары мұздай қаруланған патша әскерімен бетпе-бет келді. Қарулы күші тең емес шайқастар реформаның жарияланған күнінен басталып, ол Кенесары Қасымұлы бастаған он жылға созылған (1837-1847) ұлт-азаттық көтеріліске ұласты.

Алайда архивтік құжаттардың басым бөлігі империялық идеология аясында, яғни «қазақтар дуан құруды өздері қалады» деген сияқты пікір қалыптастыруға бағытталған. Шын мәнінде ХІХ 20-30 жылдарындағы қиян-кескі ұрыс-шайқастар бұл жымьсық саясаттың бет-пердесін аша түсетіні белгілі еді. Мақала авторлары дуан құруға қазақтардың қарсылығын жаңа фактілік материалдар негізімен баяндайды.

Кілт сөздер: Хандық билік, 1822 ж. «Жарғы», сыртқы дуандар, Сарыарқа, қарсылықтар, патша отаршылдығы.

Жұмыс ҚР БҒМ ІРН АР23487874 «Ресей империясының Солтүстік-Шығыс Қазақстанда ресми саясатын қалыптастыру және іске асыру бағытындағы Сібір комитетінің қызметі: деректерді талдау және контекст» атты жоба аясында орындалды.

М.К. Койгелдиев¹, **А.А. Каскабасова²***, **З.Б. Мырзатаева³**

¹ доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана
КазНПУ имени Абая
г.Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: mkoigeldiev@mail.ru

² старший преподаватель кафедры истории Казахстана, Торайгыров университет
г.Павлодар, Республика Казахстан
E-mail: kaa80alt@mail.ru

³ КазНПУ имени Абая,
³ Руководитель научной лаборатории «Айтылган тарих», кандидат исторических наук
г.Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: zabyra73@mail.ru

ИСТОРИЯ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ ПРОТИВ ОБРАЗОВАНИЯ ОКРУЖНЫХ ПРИКАЗОВ (1822-1837 гг.)

Аннотация

В данной статье рассматривается история освободительной борьбы в степях Арка, направленной против введения «Устава о сибирских киргизах» 1822 года. Эта внедренная Российской империей колониальная реформа упразднила ханскую власть в Среднем жузе и лишила казахов прежней независимости. Были введены такие «новшества», как разделение всего ханства на дуаны, обложение его жителей различными налогами, а недра и природные богатства отныне объявлялись собственностью империи. Всё это вызвало массовое недовольство народа: казахские сарбазы под предводительством таких отважных султанов и батыров, как Марал Курманов, Губайдулла Валиханов, Саржан Касымов, Сартай Шынгысов и др., вступили в открытое столкновение с вооружёнными до зубов царскими войсками. Эти неравные сражения начались сразу после обнародования реформы и в дальнейшем переросли в широкое национально-освободительное восстание под руководством Кенесары Касымова.

Однако большинство архивных документов являются отражением имперской идеологии, и направлены на формирование мнения, будто «казахи сами хотели образования дуанов». На самом деле, ожесточённые бои 1820-1830-х годов раскрывают истинную суть этой коварной политики. Авторы статьи на основе новых фактологических материалов освещают сопротивление казахов созданию дуанов.

Кілт сөздер: Внешние приказы, «Реформа» 1822 г., сопротивление, реформа, ханская власть, Сарыарка, царский колониализм.

Работа выполнена в рамках проекта ИРН АР23487874 МОН РК «Деятельность Сибирского Комитета по формированию и реализации официальной политики Российской империи в Северо-Восточном Казахстане: анализ данных и контекст».

М.К. Koigeldyev ¹, **A.A. Kaskabasova** ^{*2}, **Z.B. Myrzataeva** ³

¹ *Doctor of Historical Sciences, Research Professor at the Department of History of Kazakhstan, KazNPU named after Abai, Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: mkoigeldiev@mail.ru*

² *Senior Lecturer at the Department of History of Kazakhstan, Toraigyrov University Pavlodar, Republic of Kazakhstan E-mail: kaa80alt@mail.ru*

³ *Head of the scientific laboratory «Aitylgan Tarikh», Candidate of Historical Sciences, KazNPU named after Abai, Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: zabyra73@mail.ru*

HISTORY OF THE NATIONAL LIBERATION STRUGGLE AGAINST THE ESTABLISHMENT OF DISTRICT ORDERS (OKRUZHNYE PRIKAZY) IN 1822-1837

Annotation

The article examines the history of the liberation struggle in the Arka steppes, aimed against the introduction of the 1822 «Charter on the Siberian Kirghiz» This colonial reform, implemented by the Russian Empire, abolished the khanate in the Middle Zhuz and stripped the Kazakhs of their former independence. Among the so-called “innovations” were the division of the entire khanate into duans, the imposition of various taxes on the population, and the declaration of subsoil and natural resources as imperial property. All of this provoked widespread public discontent: Kazakh warriors, led by such courageous sultans and batyrs as Maral Kurmanov, Gubaidulla Valikhanov, Sarzhan Kasymov, Sartai Shyngysov, and others, engaged in open confrontation with the heavily armed tsarist army. These unequal battles began immediately after the reform was announced and eventually escalated into the well-known national liberation uprising led by Kenesary Kasymov.

However, the majority of archival documents reflect the imperial ideology and are aimed at shaping the narrative that “the Kazakhs themselves wanted the creation of duans.” In reality, the fierce fighting of the 1820s-1830s reveals the true face of this insidious policy. Drawing on new factual material, the authors highlight Kazakh resistance to the establishment of duans.

Keywords: External duans, the “Reform” of 1822, resistance, reform, khan’s authority, Saryarka, Tsarist colonialism.

The work was carried out within the framework of the project IRN AP23487874 MES RK ‘Activities of the Siberian Committee on the formation and implementation of the official policy of the Russian Empire in North-Eastern Kazakhstan: data analysis and context’.

Кіріспе. Отандық тарихнамада қайта қарауды қажет ететін тақырыптардың бірі – 1822 ж. «Сібір қырғыздары жарғысының»¹ іске асырылуына бағытталған азаттық күрес мәселесі. XIX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Арқа даласын дүбірлеткен азаттық күрес тарихы бүгінде өз деңгейінде бағасын алмай келеді. Шын мәнінде патшалық билік табиғи ресурстарға бай Сарыарқаны империя мүддесіне пайдалануды көздеп, оны басып алуда пәрменді күш салғаны белгілі. Соған орай халықтың қарсылығы да күшті болды. Теңсіз шайқастарда орын алған адам шығынында есеп болмады. Патша канцеляриесінде даярланып, яғни Арқа жерінде жүргізілген

¹ 1822 ж. «Сібір қазақтарының жарғысы» – бұдан былай 1822 ж. «Жарғы»

бұл реформалық шаралар халық өміріне өзгерістер әкелген «жаңалық» есебінде көрсетілді, ол жөніндегі халықтың шын мәніндегі көңіл-күйі ашық көрсетілмейді. Сондықтан аталған мәселе әлі де болса терең әрі, жан-жақты талдауды қажет етеді.

Материалдар мен әдістер. Қазақ даласы І Петрдің айтқанындай барша Азия елдеріне апарар кілт пен қақпа болып, Түркия, Иран, Ауғанстан, Индия, Қытайда «Шығыс саясатын» жүзеге асыруға мүмкіндік беретін үлкен плацдарм болып саналды. «Бұл көзделген мақсат, орыстарды ежелден қызықтырды. Әсіресе, Орта Азияға тиіп тұрған Қазақстанның екі аймағы арқылы (Батыс Сібір және Орынбор өлкесі арқылы) отарлау қимылын жасаудың тиімділігі зор» [1] болды. Сондықтан, Қазақстанда отарлық қыспаққа алу орыс әкімшілігі үшін бірінші кезектегі «міндетке» айналған-ды. Өлкенің стратегиялық маңызымен бірге, экономикалық тұрғыдан да, яғни жер қойнауындағы кен-қазба байлықтар, жер үстіндегі (мыңғырған мал, орман-тау, өзен-көл) табиғат байлықтары отаршылдарды ерекше қызықтырды. Өлкетанушы ғалым И.Завалишиннің сөзімен айтсақ, қазақ даласы кімге болса да таптырмайтын өте бай олжа [2] еді.

Патшалық биліктің саясаты жөнінде ағылшын тарихшысы Краусс «Ресейдің азиялық отарларындағы жүргізіп отырған саясаты – барып тұрған басқыншылық империализм саясаты болды. Ресей басқа елдерді тек жаулап алып халқын құртып, орыстандырып жіберуді мақсат тұтты» [3, 133 б.] деп ашық көрсетсе, профессор Григорьев «қай еуропалық мемлекет тарихшысы болсын, мұны көзге елестете алмас еді. Мәжбүрлікпен Ресей қол астына енген халықтарды бұл империя (Ресей. авт.) күшті әскери бекіністермен қоршап, отарлық езгінің астына салды [4] деген баға береді. Расында, патшалықтың тағылық әрекеттерін өз көзімен көрген француз саяхатшысы және әдебиетшісі Маркиз де Кюстин «Ресей атты түрмеде еш тыным жоқ. Қандай билік жүйесі болмасын, Еуропаның басқа елдеріндегі халықтар өзінің табиғи бостандығын сезіну үшін, Ресейге барып қайтқан соң білер еді. Патшалық Ресеймен жақын танысқан әрбір еуропалық, қандай болса да басқа жерде тұрғанына қатты қуанады» [5] деп жазды.

Отан тарихнамасында «Жарғыға» қарсы бағытталған азаттық күрес тарихы терең қарастырылмаған, зерттеушілер басым жағдайда біріншіден, «Жарғының» отарлық сипатын заң ғылымы [6] саласынан ашуға тырысса, екіншіден «Жарғы» бекіткен ережелердің іске асырылуына назар аударды.

1822 ж. «Жарғы» патшалықтың Арқа даласына орыс заңдылықтарын енгізуді көздеген реформа болып табылады, яғни осыдан былай қазақтың даласы патша меншігі саналды. Бұл әрине, жергілікті халықтың пікірімен санаспай, өктемдікке салған империялық шаралар-тын. Соған сәйкес мынадай фактіге назар аударуды жөн көрдік. 1855 жылы Двамиш тайпасының көсемі Сиэттлдің жерді сатып алуға ұсыныс жасаған Пирс президентіне жазған хатынан үзінді. Хат: «Вашингтон Президенті бізден жерімізді сатып алмақшы екен. Табиғаттың жаратылысын көк аспанды, жер жылуын қалай сатып алуға болады?» [7] деп басталады. Сиэттл жердің өңір тұрғындарына ғана тән екенін, өсіп тұрған ағаштар мен өсімдіктер нәрі - ата-бабаларының жаны, аң-құстар мен жәндіктер – ата-бабаларының үні, жылғалардан сылдырлап аққан су – ата-бабаларының қан тамыры ғой деп көрсетеді. Соның бәрі олардың жеткізген мұрасы, ал өздерін осы жердің бір бөлшегі екендігін айтады, табиғаттың әрбір тасының оларға қымбат екенін, егер жерлерін сатуға келіспесе, ақ адамдардың күшпен алатынын да білетіндігін айтады. Біз бұдан шарасыздықтан құлазыған, дәрменсіз адамның күйін көреміз. Сиэттлдің бұл хаты әлемнің ондаған елдерінің тіліне аударылып кең тарап кетті. Ал ендеше Ресей империясы да қазақ жерін жаулап алуда содан кем түскен жоқ еді. XIX ғасырдың 20-жылдарында Арқа даласындағы орыс станицаларының жойылуын талап еткен Қасым сұлтанның хатынан да осы ойларды көре аламыз: «1824 жыл 17 тамыз. Әкем хан Абылайдың уақытынан бергі көшіп-қонып отырған жерлерімізге бүгінде болыстықтар құрылып, өзен-көл суларына қақпан (күзетшілер) қойылып отыр. Белгіленген шептен шығып, біздің иеліктеріміздегі жерлерге болыс, дуан дегендердің құрылуына бұл жер халықтары қарсы... жер байлығы тұзды неге қазақ

өздері пайдалана алмайды?...» [8], – делінсе, Кенесары хан Ресейдің түрлі әкімшілік орындарына (I Николай патшаға, Орынбор генерал-губернаторлары В.А. Перовскийге, В.А.Обручевке, Сібір генерал-губернаторы П.Д. Горчаковке): «Күн сайын жерімізге баса-көктеп кіріп, бекіністер салып, халықтың зығырданын қайнатып отырсыздар. Бұл біздің болашағымыз үшін ғана емес, бүгінгі тірлігіміз үшін де қатерлі. Менің тілегім - екі жақтың да халқы мизамшуақ өмір сүруі» [9], – деп жазды.

Талқылау. Сонымен М.М.Сперанский даярлаған реформа² жобалары Сібір комитетінде 1821 жылы талқыланып қабылданғанымен, Александр I оны тек 1822 жылы 26 қаңтарда қарады. Содан, 1822 жылдың 22 маусымында құжат ресми заң күшіне енді. Ал 22 шілдеде «Сібір қырғыздары туралы Жарғыны» іс жүзіне асыру туралы жарлық шықты. Жарлықта, М.Сперанскийдің бұл құжаты империя мүддесіне толық сай деген бағасын алды. Соған сәйкес бұдан былай Сібір басқармалары мынадай ретпен қайта құрылатын болды. Біріншіден: Сібір Батыс және Шығыс болып екіге бөлініп басқарылатын болды. Екіншіден: Томбы, Тобыл, Омбы облыстары (Облыстық басқарма Омскіде орналастырылады) Батыс Сібірдің бас басқармасына қаратылса; Үшіншіден: Шығыс Сібірдің бас басқармасына Иркутск, жаңадан құрылған Енисей губерниясы және Якутск губерниясы қаратылды... 6) Сібірдің әр бөлігінің бас басқармасы генерал-губернаторлардың құзырына өтті. Оның бірі Тобольскіде, екіншісі Иркутскіден орын алды; 7) Генерал-губернаторлар өздеріне бөлінген губернияларды 1805 жылғы ерекше наказ және жалпы губерндік мекеме ретінде басқаратын болды [...] бұдан өзге 8 түрлі Шығыс Сібірді басқару тәртібі баяндалады. Жарлық соңынан Александр I өз мөрін қойып бекітеді [10].

Сөйтіп, Ресей империясы XIX ғасырдың 20 жылдарында хандық билікті түбегейлі жоя отырып, жаңа отарлау саясатын жүргізетін жаңа басқару аппаратын Омбы қаласында құра бастады. М.М. Сперанский «Сібір қырғыздары туралы Жарғыда» төмендегідей отарлық шараларға аса көңіл бөлді: 1) Сібір қазақтары даласына болыстардан құралған сыртқы округтер ашу; 2) Шекараға 100 шақырым жерден бастап шапқыншылықтарға жол бермеу; 3) Хан билігін жою; 4) Шеп ішінде көшіп-қонған қазақтарды орыс-казак ауылдарынан әрмен қарай ығыстыру; 5) Омбы облысы атты шекара басқармасын құру.

Міне осылайша, қазақтың өмірімен жете таныс барон Услардың тура айтқанындай «1822 жылғы Сібір қазақтарын басқару жөніндегі Жарғы қазақ даласында қалыптасқан еркіндіктің түп тамырына балта шапты. Оның бүкіл халық өміріне тигізген салдары ауыр болды» [11].

Хандық билік жүйесін жоюға қарсы қолды хан мирасқоры Ғұбайдолла төремен қатар ишан Марал Құрманұлы да басқарды. Сөйтіп, XIX ғасырдың 20-жылдарында Сарыарқа жақтан барлық күш-жігері жеткенше Ғұбайдолла қарсылық көрсетсе, Бұхардан бастап Торғайға дейін қамтыған қалың қазақ қолын Марал Құрманов (1769-1841) басқарды [12]. Ендеше Марал Құрманов деген кім және оның 1822 «Жарғының» іске асырылуына қарсы қимыл-әрекеті қандай болды, соған тоқталсақ. Марал ишан Кенесары Қасымұлының туған нағашы ағасы, он сегіз жасынан Орталық Азияға әйгілі ілім орталығы – Бұқар шаһарларындағы діни медреселерінен білім алған кісі. Ал кейін Марал ишан Құрманұлы Батыс-Сібірдің бас имамы дәрежесіне дейін көтеріледі. Кенесары ханның ұлт-азаттық көтерілісін қолдаған. Көтеріліс жеңіліске ұшырағаннан кейін ол Қызылорда облысы Қармақшы ауданында өмір сүрген.

Марал ишан 1821 жылы бірнеше үйлі жанмен, сондай-ақ, орыс қашқындарының жанұясымен Торғайға келіп тоқтайды. 1822 ж. «Жарғы» жөнінде алдын-ала білген ол бұл жер тұрғындарын елге дендеп еніп келе жатқан орыс станицаларына шабуыл жасауды ұйымдастырған. Халықты орыстарға қосылмауға үгіттеп, патша әскеріне қарсы 10 мыңға жуық қол басқарған [12, 4-6 бб.]. Сарбаздарды басқарған ол орыс-казактарының бекініс, бекет, станицаларын талқандайды. Марал Құрмановтың патшалыққа бұлайша ашық қыр көрсетуі

² «Сібір қырғыздары туралы Жарғы»

әкімшілікті кәдімгідей мазасыз күйге түсіреді. Олар өзара жазысқан ресми құжаттарында Марал Құрмановты «сауатсыз», «алаяқ» біреу секілді етіп көрсетуге тырысқанын байқауға болады. Сондықтан қалай да болсын, Марал ишанды ұстауға әрекеттенді. Алайда мұрағат құжаттарынан оны тұтқындау ісі 1821 жылдан 1823 жылға дейін созылып нәтижесіз аяқталғаны байқалады [12, 1-35 бб.]. І казак полкінің командирі майор Набоков өзіне осындай арнайы жүктелген тапсырманы орындау барысында Маралдың тіпті жүрген орнын анықтау мүмкін болмағанын жазған [12, 35 б.]. Маралдың бұлайша жүрген жерінің ізін де байқатпауы оның ел ішіндегі беделінің жоғары болғанын аңғартса керек.

Ал, Сібір Шекара әкімшілігі, бәрінен бұрын Уәли ханның тікелей мұрагері Ғұбайдолланы, «қауіпті жау» қатарынан көрді. Ғұбайдолла бастаған қозғалыстарға Сартай Шыңғысұлы, Саржан Қасымұлы және басқа тұлғалар зор атсалысты.

XIX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Сарыарқа даласындағы көтерілістер бытыраңқы күйде жүргізілгендіктен әрдайым сәтсіз аяқталып отырды. Дегенмен, бұл кезеңдегі жеңілістер, 30-40 жылдардағы бұрын-соңды болып көрмеген Кенесары Қасымұлының бастаған көтерілістеріне мықты даярлық іспеттес еді.

XIX ғасырдың 20-30 жылдарында қазақ даласының батысында Сырым, Қайып, Исатай, Жоламан бастаған көтерілістер бұрқ еткен болса, шығысында Қасым, Ғұбайдолла, Саржан, Сартай, Кенесары бастаған қозғалыстар кең қанат жайды. Көтерілісшілер, әсіресе, орыс керуендерінің жолын бөгеп тастады. 1825 жылы хиуалықтармен бірігіп 625 адамы бар және 2 зеңбірекпен қаруланған керуенді Жаңа-дария өткелінде талқандап, 547-600 сомдық тауарын тартып алып, 200 орыс адамын қолға түсірді [13]. Ал Сібір әкімшілігі жағынан шыққан керуендерге Арқа сарбаздары тосқауыл қойды. Мәселен, 1839 жылы Құдайменді-Ғазин 64781 сомдық тауары бар керуенді қолға түсірген [14].

Арқа даласында дуан құрылған бойда (1825-1826 ж.ж.) Саржан Қасымов бастаған сарбаздар орыстарға қарсы шабуылын ерекше үдете түсті. Сондықтан да, патша әкімшілігі жазалаушы орыс-казак әскерінің басым күшін Саржан ауылына бағыттады. 1825 жылы қыркүйек айында 7-Сібір полкының командирі Карбышев 200 қолмен Саналы өзеніне жетіп, таңғы уақытта, бейқам жатқан халықты оқ астына алды, 150 қазақ сарбаздарын қырып салды, 200-ге дейінін жаралы етіп, 30 адамды тұтқынға алып кетті. Сонымен қатар, жендет Карбышев Саржан ауылынан 2000 жылқы, 200 түйені тартып алды. Осы кескілескен қанқұйлы қақтығыста Саржан 50 майдандас жолдасынан айрылып Қара-Торғай өзеніне қарай шегінді. Ал, Карбышев бастаған орыс-казак отряды кейін қайтар жолында 4188 ауылдан құралған 698 болысты Қарқаралы приказына қарулы күшпен еріксіз айдап әкетті [15].

Кенесары Қасымұлының, орыс шенеуніктерінің бірі Генске жазған хаттарының бірінде осы жылы тағы да, Саржан ауылының «атқамінер» сұлтан Жамантай Бөкеевтің сатқындығымен қиратылғаны айтылады. Хатта Карбышевтің 300 орыс-казак әскерімен 64 қазақ сарбаздарын өлтіріп, елден қыруар мал айдап әкеткені жазылады [16, 1 п.]. Жазалаушы отряд бейбіт қазақ ауылдарын тонап-талады. Орыс-казактарының мұндай басбұзарлық әрекеті халықтың ашу-ызасын одан әрі күшейтті.

Саржан Қасымұлы көтерілістері сәтсіздіктерге қарамастан, қарсыласу әрекетін тоқтатқан жоқ. Әсіресе, 1825-1826 жылдар аралығында Көкшетау және Қарқаралы сарбаздарын отаршылдыққа қарсы үндеу жүргізіп, жер қайысқан сап түзеді. Броневскийдің 1828 жылғы жазбасында: «Саржан жасағы күннен-күнге күшейіп, тым қауіпті болып барады» [17, 3 п.] – деуі, орыс әкімшілігінің шындап қорқа бастағанын аңғартады. 1826 жылы Саржан сұлтан 1500 сарбаздарымен ашық күреске шықты. Ол, таңғы уақытта 7 шілдеде Қарқаралы приказын талқандау үшін, 30 шақырым жердегі, Бұғыл тауының маңына жиналды. Броневскийдің атап көрсеткеніндей, қазақтар, «ту-ту» деген ұранмен приказға басып кіріп келген, бұл – сарбаздардың нағыз дұшпан санаған жауларына қарсы шыққанда айтылатын ұраны болатын [17, 3 п.]. Бұл күнгі, кескілескен ұрыс күн ұзаққа созылды. Күштің тең болмауы Саржан жасағының жеңіліске ұшырауына алып келді. Әйтсе де, орыс жендеттерінің Саржанды

тұтқындау әрекеті іске асқан жоқ. Ұрыс аяқталған соң, қолға түскен Саржан сарбаздары 27 адам еді, олардан 22 қару, 5 қылыш, 5 қанжар және 87 жылқы тартып алынды. Тұтқынға түскен қазақтарды тергеу барысында приказ чиновниктері Саржан әскерінің толық саны жөнінде мардымды жауап ала алмаса да, Саржан жасағының төрт ту астына біріккені белгілі болды: «бірінші туды Саржан өзі бастады, екінші ту астына жиналған сарбаздарға Саржанның ағасы Есенгелді басшылық еткен, үшінші тудағы сарбаздар Жолды Даировтың қарамағында болды. Төртінші ту Есенәлі биге қарады» [17, 8 п.].

Сәтсіздіктерден кейін, ашу-ызаға булыққан Саржан Ресейдің қазақ даласы арқылы өтетін көпестерін талқандаумен болды. Төменде көрсетілетін мәліметтер Саржанның орыс саудагерлерін қанша шығынға ұшыратқанын көрсетеді: 3-ші дәрежелі (гильдий) Арск көпесінің баласы Архандий Ахмир Усмановтан – 13765 сом 25 т; 3-ші дәрежелі Арск көпесі Шарафутдин Хамитовтан 20 000 сом; Казанск губерниясының Царево Коктайск уезінің қызметшісі татар Исмаил Ишмухаметовтен 11380 сом; 3-ші дәрежелі Арск көпесі Абдолла Гумировтан және Царева Коктайск уезінің приказчигі татар Оразқұл Фактуллиннен 1609 сом; Қазан приказчигі Абдулла Гумияровтан және татар Исхан Забировтан 922 сом; Арск көпесі Хамид Амировтан, приказчик және Қазан татары Маслитовтан 1255 сом; Большоев көпесі, Костром губерниясының татары Якуб Мухаметовтан 4537 сом 75 т.; аға сұлтан Тұрсын Шыңғысов пен Айдағұл Молдановтан 1985 сом ақша олжалаған. Жалпы сомасы 55454 сом» [18, 12 п.].

Ғұбайдолла соңынан ерген ержүрек сұлтан – Сартай Шыңғысов. Ол да көтерілген бұқара халыққа басшылық етіп, патша шенеуніктеріне қарсы талмай-қажымай күрес жүргізді. Батыс-Сібір генерал-губернаторы Капцевичтің сыртқы істер министрі граф Нессельродеге жолдаған хатында, айтылғандай Сартай орыс әкімшілігіне приказдарды жою, қазақ даласынан әскерлерді әкетіп, қазақтарға бұрынғы еркіндіктерін қайтару секілді табанды талаптарын қойғандығы баяндалады [19, 1 п.].

Сартайдың хатының түпнұсқасын таба алмадық, дегенмен, патша әкімшілігінің өзара жазған хаттардағы мәліметтер оның ерекше қайсарлық танытқанын көрсетеді. Бұл хаттарда «сұлтан Сартай Шыңғысұлы Көкшетау сыртқы округының ашылуы кезінен-ақ, 1822 ж. «Жарғы» заңдылықтарына бірден қарсы болды. Ол Петропавловск комендантынан қазақ жеріндегі құрылыстарды тоқтатып, орыстардың бұл жерден тайып тұруын талап етті, яғни Сартайдың мұндай әрекеті өзге қазақтардың көзқарасын өзгертуі мүмкін. Сондықтан оны қолға түсіріп, дереу арада қамауға алу керек. Сол себепті, төртінші казак полкының командирі Чириков 22 казакпен Жақсылық-Қарауыл болысына аттандырылды [19, 2 п.], – деп жазады.

Бұйрықты орындауға кіріскен Чириков отряды Қарқаралыға, түн ішінде, бейқам жатқан Сартай ауылын шабады. Тұтқиылдан жасалынған шабуылға Сартайдың 150 серігі төтеп береді, Чириковтың өзін және оның екі адамын жаралайды [19, 2 п.]. Алайда, орыс шенеуніктері Сартайды тұтқынға түсіріп, қатаң күзетпен Омскіге әкетеді. Осыдан соң, Батыс-Сібір генерал-губернаторы Капцевичтің бұйрығымен ол Сібірге – Березовқа айдалды. Онда көп ұстамай, граф Нессельроденің табанды бұйрығымен Тобольскіге әкелінеді, сонан-соң, Санкт-Петербургте қамауға алынды [15, 133 б.].

Тарихи құжаттарда, Сартайдың қамаудан босатылған мерзімі көрсетілмеген. Бірақ, архивтегі, 1830-жылдарға қатысты құжаттарда, отарлық езгіге қарсы көтерілген батырлар ішінен Сартай есімін жиі кездестіруге болады. Демек, ол, 30-жылдары тұтқыннан босатылғаннан кейін де азаттық күреске қайта шыққан болу керек.

Сартай тұтқынға түскеннен кейін, ержүрек Саржан Оңтүстік аймақтағы болыстықтардан тұратын елді (Байбөрі болысы) Шу өзені мен Балқаш көлінен әрі Түркістанға қарай көш бастайды [20, 37 б.] [12, 37 б.]. Бұл, Байбөрі болысын қайтаруға 1827 жылы 10 шілдеде, сегізінші полк бастығы Кудрявцев бастаған отряд (13 казак 1 урядник) сондарына түседі. Бірақ, отряд жеңіліске ұшырап, келесі күні-ақ кейін шегінеді. Осы қақтығыста 7 орыс-казагы, 1 урядник ауыр жарақаттанады [20, 1-3 п.п.]. Патша әкімшілігі, Байбөрі болысын кейін

қайтаруға 500 казак, 2 атты артиллериядан құралған жаңа отрядты қайта аттандырады. Мұны әскери старшын Лукин бастайды [21]. Старшын Лукин бұл жорықта байбөріліктерді орасан зор адам шығынына ұшыратты. Отряд құрамындағы әскери шенділердің санын көрсетер болсақ: 11 обер-офицер, 472 урядник-казактар, 2 унтер-офицер, 25 саптағы казактар, Железинск горнизонының 1 батальоны, екі атты казак артиллериясы, зеңбірегі болды. Патшалықтың бұл қалың қолы қарысылық танытқан қазақтарды аямастан қырып-жоюға аттанды. Әскер 1827 жылы 15 қыркүйек айында Қарқаралы сыртқы округіне қарай, (Семиарск станциясынан) беталды [22, 2 п.]. Сөйтіп, 25 қыркүйекте Қарқаралыдан өтіп, одан әрі, Шу өзеніне қарай шықты. Ал қарашаның басында, Бетпақдалаға тоқтаған Байбөрі болысы қазақтарын қуып жетті. 1822 ж. «Жарғы» заңдылықтарына қарсылық білдіріп, көшіп кеткен болыс қазақтарын жазалаушы отряд аямастан қанға бөктірді. Жан сауғалайтын жер таппай сенделген халықты орыс-казак жендеттері оқ астына алды, қиян-кескі қақтығыста қанша адамның мерт болғаны белгісіз. Осы болған қайғылы оқиғаға байланысты деректерде: «Байбөрі болысының қазақтары Бетпақ даладағы ұрыста орасан зор адамдарынан айрылды, күннің ыстығы бар, аштық бар, оның үстіне қиян-кескі ұрыс – халықтың дегбірін қашырды. Ен далада қарт-қария, әйелдер мен балалар жазықсыз қырылып қалды [15, 1 б.] [7, 1 п.], – делінсе, ал бір деректе коллеж ассессоры Путинцев «орыс-казактар Бетпақдалада байбөріліктерді аямай оқ пен қылыштың астына алды», - деп жазды, ал Катанаев болса «содан, осы жыртқыштықтарымен орыс-казактары 65 күн бойы ұшы-қиыры жоқ шексіз дала мен Шу аралығын адамдар мен жануарлар өлігіне толтырып тастады [20, 37 б.], – дейді. Көріп отырғанымыздай патша әкімшілігінің қазақ даласындағы округтар ашу саясаты «той-думанмен» емес, халықтың асқан қарсылығына қарамастан күшпен іске асырды.

Сонымен, Орта жүз қазақтары орыс үстемдігінің орнатылуына үзілді-кесілді қарсылық білдірді. Қазақ даласында орыс-казак «жазалаушы отрядтары» қатыгездікпен жиі-жиі рейд жүргізіп тұратын болды, ал бірақ та қайсар, еркіндікке ұмтылған халық наразылығы тоқтаған жоқ. 1827-1830 жылдар аралығында, жерінен айырылған қазақтар елдің ішкі аудандарына көше берді. Мысалы, Тарақты Қарсақ болыстарының 1926 киіз үйлі қазақтары Ақтаудың арғы жағына қоныс аударды [23, 37 б.].

Бұл қазақ аудандарын қайтару патша әкімшілігінің келесі бір жендеті полковник Шубинге тапсырылды. Жәй жүрмеген орыс-казак отрядтары бейбіт ауылдарға шабуыл жасап, қазақтарды одан әрі ызаландыра түсті. Бұл жазалаушы отряд құрамында подполковник Қоңырқұлжа Құдаймендин де болды [24, 104 б.].

Бұл шиеленісті әлі де болса, бейбіт келісіммен шешуге үміттенген Ғұбайдолла сұлтан, 1828 жылы бірнеше би-сұлтандарға басшы етіп үлкен ұлы Болатты Санкт-Петербургке аттандырады. Делегацияның қойған талаптары – Ғұбайдоллаға хандық дәрежесін қайтару; Сарыарқадағы жаңа заңдылықтардың іске асырылуын тоқтату; ашылған округтерді жою. Алайда, елшілердің ұсыныстары бұл жолы да, қанағаттандырылмады. Оларға сыртқы істер министрлігі мынадай жауап қайтарды: «Ғұбайдолла талабы өкімет бекіткен тәртіпке қайшы. Бұл талаптардың орындалуы мүмкін емес. Ашылған округтерді жабу, 1822 жылғы «Жарғыға» қарсы тұру деген сөз. Сондықтан, өтініштеріңіздің біреуі де орындалмайды. Округтерге қайтуларыңызды сұраймын. Егерде, елге жеткен соң бүлік шығаратын болсаңыздар заңның ең қатал үкімімен жазаланасыздар» [25, 5 п.] деген өктем жауап қайтарылды. Осыдан кейін 1828 жылдың қыркүйек айында Ғұбайдолла, Болатты 28 би-сұлтанмен әскери көмек сұрап және орта жүз жеріндегі хандық билікті қайтару ниетімен Қытайға аттандырады. Бірақ, өкінішке орай, елшілер, шекарада орыстардың бекінісінен ұсталып тұтқынға түседі. Тұтқында көп ұсталмай артынша босатылып, дуанға қайтарылады [26, 3 п.].

Бұрынғы шекарадан емін-еркін өту тәуелсіздігінен айырылған қазақтар шекара әкімшілігінің тізгіндеп ұстау «қақпанында» қалды. Сондықтан, қазақтар ендігі жерде бекіністерді талқандауға, тікелей ашық шабуылға көшті. Осындай шабуыл 1830 ж. шілдеде Пресногорьковск бекінісіне жасалды. Қарсылық күшейген сайын бекіністер де әскери күшпен

толықтырылып отырды, мысалы подполковник Набоков Пресногорьковскіні 50 казакпен күшейтті [27, 481 п.].

XIX ғасырдың 20-30 жылдарда көтерілісшілердің әбден нығайып күшіне енген орыстың бекініс-қамалдарын бұзып-жаруға шамасы жетпеді.

Орыс-казак содырларынан қысым көрген Арқа халқы, елдің ішкі аудандарына толассыз көшумен болды. Орыс-казактарына өштескен халықтың бас қосқан негізгі ошағы – Шу өңірі мен Балқаш болды, 1833 ж. бұл аймаққа Тарақты болысынан 85 үй, Аман-Сүйіндік пен Аягөздің 36 үй; Сапық би, Тоғанлы Қарамырза, Базар Жаманбай бастаған 102 үй; Қарқаралы бұйрығының 393 үй; Жағалбайлылардан 480 т.б. қосқанда барлығы 1033 үй жиналды [28, 183 п.].

Саржан, Сартай, Ғұбайдолла осылайша, ел ішінде бытыраңқы күйде, бірақ, табанды түрде ұзақ уақыт қажымай-талмай күрес жүргізе берді. 1832 жылдары шабуылдардың сәтсіздіктерге ұшырауы себепті, Саржан Ташкент күшбегімен бірлесуге мәжбүр болды.

Сібір әкімшілігі 1826 жылдан 1832 жылдар аралығында қазақ, ауылдарындағы 758 адамды [29, 35 б.] қырып салған еді.

1832 жылы Саржанның ташкенттіктермен бірлесуге бет алуы патша өкіметін «мазалай» бастады. Есаул Симанов бастаған отряд осы жылдың 23 маусымында Қарағаш шатқалынан (бұл, Жаман-қорған бекінісі мен Ақмола аралығында жатқан Құлан-өтпес өзенінің жоғарғы ағысында) Қарақорым шатқалына Саржан ауылын бақылауға алу үшін Сарыасу өзені бойына екі бекініс салып үлгерген болатын. Симанов Сарыасу өзені бойындағы Саржанның ауылынан болыстық ашу мақсатымен, 2 казак взводы, оның ішінде Хорунжий Попов жүзбасы Карбышевтің қатысуымен бейбіт халыққа қарсы аттанды.

Отрядтың ауыл сыртынан көрінісімен болыс халқы Сарыасу өзені бойындағы Қоқан бекіністеріне қарай қаша жөнелді. Халықтың соңында қалған 4000 жылқы, 300 түйе, 40000-ға жуық қойды олжалап, 23 шілдеде осы өзен бойында салынған, Төрт-құлан шатқалынан 160 шақырым жердегі қоқандықтардың бекінісін басып алды. Әрі қарай бұл отряд Белеут өзеніне беттеді. Мұнда, Саржанның Шұбыртпалы, Ошақты-Үйсін руларынан құралған қазақтар яғни, Қарқаралы-Көкшетау сыртқы округтерінен қашып келіп қоныстанған-тын. Симанов 40 казактан тұратын отрядымен бұл болыс қазақтарын ізбе-із қуғынға алып, 350 жылқы, 278 түйесін тартып алды. Және 13 биді тұтқындады. Саржан сарбаздары тұтқындағы билер мен мал-мүлкін қайтарып алуға әрекеттенді. Бірақ, бұл әрекеттер сәтсіздікпен аяқталды.

Сәтсіздікке басты себеп, күреске тек Қарқаралы мен Көкшетау болыстарынан жиналған сарбаздар қатысқан еді. Міне, сондықтан да, өкімет бытыраңқы түрдегі қозғалыстардың жеке ошақтарын тез арада басып тастап отырды. Саржанның ташкенттіктермен біріге күресуі ұзаққа созылмады. 1834 жылғы Ташкент құсбегінің көмегі, Саржан үшін ешқандай табысты болмады. Ресейдің әскери қуатынан сескенген құсбегі, патшалыққа қарсы шығудан бас тартты [23, 210 б.]. Сондықтан Саржан жаңа, ірі көтерілістерге дайындық жасап, ұлы жүз қазақтарының басын біріктіруге тырысты. Ташкент қол астындағы ұлы жүздің бір бөлігін Саржанның өзіне тартуы, ташкент құсбегінің мүддесіне сай емес еді, сол себепті, 1836 ж. өзбектер Саржанды және оның балаларын азаппен өлтірді [23, 210 б.].

Дуандар ашылуына қарсы көтерілген күрестердің келесі бір ошағы Аягөз округі. Патша өкіметіне қарсы бұрқ еткен көтерілісті мұнда, Сыбанқұл Ханхожин бастады. Сыбанқұл 1841 жылы 15 маусымда патша отаршылдарына қарсы күресте тұтқындалып, Сібірде айдауда жүргенде қаза тапты [14, 50 б.].

Нәтижелер

1822 ж. «Сібір қырғыздары туралы Жарғының» іске асырылуының нәтижесінде округ құрылған бойда-ақ, бұйрық құрамына іліккен болыстардың көпшілігі Қытайға қарай ағылды. Аягөз округі тұрғындарының Қытайға бет бұру себебі, аумақ Қытаймен шекаралас еді.

Батыс-Сібір генерал-губернаторына жіберілген бір құжатта, осы округ қазақтарының қозғалысы жөнінде мәліметтер келтірілген. Онда 1835 жылы 23 сәуірде би Төлеміс Базаровтың 450 үйлі жанмен Қытай шекарасынан өтіп кеткені, бүкіл халықты Сыбанқұл Ханхожин мен Бегалы Жанбөбеков 540 қарулы адаммен хорунжий Масловтың әскерінен

қорғап, қарулы қақтығыс барысында болыс қазақтарын сәтті көшіріп әкете алғаны, бұл қарсылықтарды тоқтатуға Масловтың 25 орыс-казакты дереу көмекке жіберуін сұрағаны туралы баяндалады [30, 18 п.].

XIX ғасырдың I жартысында, 1822 жылғы «Жарғының» салдарынан Арқа даласы халқының тынышы кетті. Бірі Балқашқа көшсе, бірі Шуға, бірі Ташкентке көшсе, бірі Қытайға босты. Елдегі «Жаңа закунмен» адамдар жазықсыз қамауға алынды, жөн-жосықсыз мал-мүлік тартып алынды, бәрінен ауыры әйел адамдары қорлық көрді, ел ішінен қыз ұрланды. Осындай, берекесі кеткен болыс қазақтары: «егер осыншама жәбірленбесек, біз өзіміз мекендеген ата-қоныс, туған жер, суымыздан көшер ме едік» [23] – деп елдің көшудегі себебін анықтауға келген, тілмаштарға ызалана жауап берген. Қоқан-лоққылықпен, ел ішінен ұрланған адамдар тағдыры тіпті, хабар-ошарсыз қалып жатты. «Үрей туғызу азияттармен келіссөз жүргізгенде табысқа жетудің маңызды тәсілі» [23, 248 б.] – деген Горчаковтың сөзі билік басындағылардың шын мәніндегі ұстаным бағытын көрсететін еді.

Қорытынды

Міне, осындай сорақы жолдармен, елді бағындыруға, жаулап-басып алуға бағытталған патшалық өкіметтің реформасын елге мәдениет пен прогресс әкелуі мүмкін де емес еді.

1822 жылғы «Жарғының» іске асырылуын тоқтатуды орыс әкімшілігіне шын берілген Абылай Ғаббасов пен Тұрсын Шыңғысов та талап етті. Алғашында адасқан олар орыс басқыншыларының жауыздықтарын өз көздерімен көрді. Олар Азия департаментіне: жер, су, орманға иелік ету Көкшетау сыртқы округы қазақтарының иелігіне мәңгі және шексіз берілсін. Жерлер бөлінбесін. Барлық округтарға бекініс, ағаш үйлер салынбасын, ахундар мен діни қызметкерлер тағайындалмасын, қазақтардың өз молдалары жетеді, сұлтан балаларын солдаттыққа алу тоқтатылсын. Өзара ішкі жанжалдарды шешу, бұрынғыдай сұлтандар мен билердің шешіміне қалдырылсын. Ресей тәртібінің бізге қажеті жоқ. Уставта белгіленген жөндеу салығына 100 жылқыдан алынатын 1 жылқыға мін тағылмай қабылданатын болсын және салық ретінде 5 жасар жылқы берілуге рұқсат етілсін. 100 сиырға – 5 жасар өгіз қабылдансын, 100 жылқыға салық ретінде 2 жасар қой алынатын болсын. Әрбір қойға ақшалай төлем-салық талап етілмесін» [31, 11-12 бб.] деген талап қойды.

Азия департаменті, жоғарыда қойылған талаптар бойынша қанағаттардырарлық жауап бермегені түсінікті. Сұлтандардың талаптарының біреуін де орындау мүмкін емес» дейді. 1829 жылы Көкшетауда 70 казак семьясының «жайлы» өмір сүріп жатқанын, жаңа казак пикеттерінің бой көтергендігін, ал, Қарқаралыда 48 казак семьясының тұратынын, Коряковск форпостынан приказға дейінгі аралыққа 4520 шақырымнан 8 пикет тұрғызылғанын масаттана баяндайды. Сөйтіп, өз еркімен көшіп келген орыс-казак семьяларын осында келіп тұрғаны үшін марапаттау керек деген ойын білдіреді. Ол тіпті, қазақ жеріне орыс-казактарды көшіріп әкелумен шектелмей, Сібір линиясынан жаяу батальондарды да әкелу қажет дейді [31, 11-12 бб.]. Бұл, әрине, отарлау ісінің қарқынды жүргізіле бастағанын көрсетеді.

Өкінішке орай қазақ сұлтандарының ұстанымы әр түрлі болды. Мысалы аға-сұлтан Тұрсын Шыңғысов (1837 жылғы 9 наурыздағы Омбы облысының басқармасы бастығына жолдаған құжатында) Әлтеке-Сарымов қазақтарының көктем шығысымен, Бетпақдалаға көшкелі жатқан ниеттерін және олардың казак-орыстардың «жазалаушы» әскерінің өзін талқандауға бел буғандарын (қазақтардың) хабарлайды, сол үшін ол өзіне қосымша орыс-казак отрядын жіберуін сұранады. Нәтижесінде, Қарқаралыға Есаул Карбышевтің 12 офицер, 4 унт. офицер, 50 қатардағы жаяу казак әскері және 7-сібір линиясының батальоны жетіп келген [32, 11-12 бб.]. Олар бейбіт болыс қазақтарын аямастан жазалаған.

Тұрсын Шыңғысов орыс әкімдеріне хабар беріп халықты бір тізгінде ұстап отыруға қанша талпынғанымен округ болыстары көше берді. Болыстарды қайтаруға тырысқан Омбы облысының шенеуніктері ендігі жерде қазақтарды алдауға көшті. Құдайға күнәһар боласындар деген үндеу қағаздарын таратты. Сондай үндеудің бірінде ... Қарқаралы приказына түскен мәліметте Дүйсенбей-Шекшек, Шама руларынан Байболат, Айтен Тұрсынбаев, Жанас Бұланов, Блеумет Бапеев, Тілес Қожанов, керей руынан Талбике, старшын

Жақсыбай Байборанов, Бақтемір Ақпанов, Бақтан Базарбаев, Баймырза Өмірзақов, каринскіден билер Сарыбай Сенкібаев, Уланпай, Әлгүбіт билері Онбай және Мыңбай Түменов, Төлеңгіт болысының 5-, 6-ауылдары, Қырғы болысы түгелімен өз жерлерін тастап Балқаш көліне қарай, Ташкенге өту үшін көшіп кеткен көрінеді. «Құрметті қырғыз (қазақ) халқы, аса құрметті билер, сұлтаннар мен старшындар, рубасылары, туған мекен, ата-қоныс жерлерінді тастап кеткендерің үшін, сендерді құдай алында зор жазалар күтіп тұр. Бұл жасағандарың, көктегі тәңір алдында ауыр қылмыс. Құдайдың қарғысына ұшырағыларың келмесе, мені құлақ салып тыңдаңдар. Тезірек, қайтыңдар. Ал, кейін, ойлансаңдар, ол кезде кеш болады. 1838 ж. 20 қаңтар.» [32, 33 п.], деген мазмұнда үгіт насихат таратады...

XIX ғасырдың 20-30 жылдарында Ғұбайдолла, Саржан, Сартай бастаған көтерілісті Кенесары Қасымұлы жалғастырды. Кенесары өзінің әскери-тактикалық әдісінде, 20-30 жылдардағы көтерілістегі жіберілген қателіктерді ескеріп, орыс орташылдарына қарсы бұрын-соңды болып көрмеген тойтарыс берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Об отношениях России к среднеазиатским владениям и об устройстве киргизской степи.* – СПб. 1865, – С.19-20.
- 2 *Завалишин И. Описания Западной Сибири. Т.III.* –СПб. 1867. – 145 с.
- 3 *Прошлое Казахстана в источниках и материалах / под ред. проф. С.Д. Асфендиярова и П.А. Кунте.* – 2-е изд. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 133 с.
- 4 *Веселовский Н.И. Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам, 1816-1881 гг.* – СПб. 1887. – 288 с.
- 5 *Маркиз де Кюстин. Николаевская Россия.* – М.: Терра, 1990. – 218 с.
- 6 *Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков.* – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. – 296 с.; *Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX-начале XX веков.* – Алматы: жеті Жарғы, 1996. – 352 с.; *Тогжанов Е.Ұ. «Сібір қазақтары облысының басқармасы» және оның Ресей Шығыс саясатындағы орны (1822-1868 ж.). Заң ғыл-н канд. ғылыми дәр. алуға жаз. дисс.* – Алматы, 1995.
- 7 *Письмо Сиэттла, вождя племени Двамши, отправленное президенту Пирсу в 1855 году. The letter, sent by Chief Seattle of the Dwamish Tribe in Washington to President Pierce in 1855.* [<https://america-xix.org.ru/library/seattle-letter/>]. Қаралған күні: 10.08.2025.
- 8 *Жақыпбек С.Қ. Қазақ қалай шоқындырылды? // Ақиқат.* – 1997. – N 3. – 46-49 б.; *Хазіреттер қарсылығы // Ақиқат.* – 1997. – N 11. – 22-24 б.
- 9 *Абуев К.К. Кокшетау: Исторические очерки.* – Кокшетау, 1997. – 300 с.
- 10 *Материалы по истории политического строя Казахстана – Т.1.* – Алма-Ата, 1960. – 441 с.
- 11 *Қасымбаев Ж. Кенесары хан.* – Алматы: Қазақстан, 1993. – 112 б.
- 12 *ҚРОМА. 4-қор, 1-тізбе, 1791-іс, 1-35 п.*
- 13 *Костенко Л.Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности.* – СПб. 1870.
- 14 *Коншин Н. Материалы для истории степного края. К истории Каркаралинского и Аягузского округов 30-40-х г. XIX в. // Записки Семипалатинского отд. РГО.* – Вып. I. – 1903.
- 15 *Путинцев Н.П. Хронологический перечень событий из истории Сибирского казачьего войска со времени водворения Западно-сибирских казаков на занимаемой ими ныне территории.* – Омск, 1891. – 256 с.; *Щеглов И.В. Хронологический перечень важнейших данных из истории Сибири 1032-1882 гг.* – Иркутск: Изд. Сиб. Отд. РГО., – 1883. – 778 с.
- 16 *ООМА. 366-қ., I-т., 213-іс, 1-п.*
- 17 *ООМА. 366-қ., I-т., 128-іс, 3-п.*
- 18 *ООМА. 366-қ., I-т., 262-іс, 12-п.*

- 19 ООМА. 366-қ., I-т., 129-іс, 1-п.
- 20 Катанаев Г.Е. Краткий исторический обзор службы Сибирского казачьего войска с 1582 по 1908 год. / Г.Е. Катанаев. – Санкт–Петербург. 1908.
- 21 ООМА. 366-қ., I-т., 135-іс, 1-3-п.
- 22 ООМА. 366-қ., I-т., 137-іс, 2-п.
- 23 Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40-жылдарында (Оқу құралы). – Алматы: Санат, 1994. – 416.
- 24 Абдиров М.Ж. История казачества Казахстана. / М.Ж. Абдиров. – Алматы: Казахстан, 1994. – 160 с.
- 25 ООМА. 366-қ., I-т., 138-іс, 5-п.
- 26 ҚРОМА. 338-қ., I-т., 476-іс, 3-п.
- 27 ҚРОМА. 338-қ., I-т., 477-іс, 481-п.
- 28 ҚРОМА. 338-қ., I-т., 805-іс, 183-п.
- 29 Касымбаев Ж., Азубаев Н. История Акмолы (ХІХ – нач. ХХ века): Исследование. – Алматы: «Жеті Жарғы», 1998. – 176с.;
- 30 ООМА. 366-қ., I-т., 1463-іс, 18-п.
- 31 ООМА. 366-қ., 162-іс, 11-12-п.
- 32 ҚРОМА. 338-қ., I-т., 65-іс, 1-п.
- 33 ҚРОМА. 338-қ., I-т., 65-іс, 33-п.

References:

- 1 *Ob otnosheniyax Rossii k sredneaziyatskim vladeniyam i ob ustrojstve kirgizskoj stepi.* - Spb. 1865, - S.19-20.
- 2 *Zavalishin I. Opisaniya Zapadnoj Sibiri. T.III.* - SPb. 1867. - 145 s.
- 3 *Proshloe Kazaxstana v istochnikax i materialax / pod red. prof. S.D. Asfendiyarova i P.A. Kunte.* - 2-e izd. - Almaty: Қазақстан, 1997. - 133 s.
- 4 *Veselovskij N.I. Vasilij Vasil'evich Grigor'ev po ego pis'mam i trudam, 1816-1881 gg.* – Spb. 1887. - 288 s.
- 5 *Markiz de Kyustin. Nikolaevskaya Rossiya.* – M.: Terra, 1990. - 218 s.
- 6 *Zimanov S.3. Politicheskij stroj Kazaxstana koncza XVIII i pervoj poloviny` XIX vekov.* - Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1960. - 296 s.; *Zhirenchin K.A. Politicheskoe razvitie Kazaxstana v XIX-nachale XX vekov.* - Almaty: zheti Zharzy`, 1996. - 352 s.; *Tozghanov E.Ғ. «Sibir қазақтары` obly'sy`ny`h basqarmasy`» zhәне ony`h Resej Shy`zy`s sayasaty`ndazy` orny` (1822-1868 zh.). Заң әу`l-n kand. әу`ly`mi дәр. aluza zhaz. diss.* - Almaty`, 1995.
- 7 *Pis'mo Sie'ttla, vozhdya plemeni Dvamish, otpravlennoe prezidentu Pirsu v 1855 godu. The letter, sent by Chief Seattle of the Dwamish Tribe in Washington to President Pierce in 1855.* [<https://america-xix.org.ru/library/seattle-letter/>]. Қаралған күні: 10.08.2025.
- 8 *Zhaқы`pbek S.Қ. Қазақ қалай shoқы`ndy`ry`ldy`? // Ақиқат.* - 1997. - N 3. - 46-49 б.; *Xaziretter қарсы`ly`zy` // Ақиқат.* - 1997. - N 11. - 22-24 б.
- 9 *Abuev K.K. Kokshetau: Istoricheskie ocherki.* - Kokshetau, 1997. - 300 s.
- 10 *Materialy` po istorii politicheskogo storya Kazaxstana – T.I.* - Alma-Ata, 1960. - 441 s.
- 11 *Қасы`mbaev Zh. Kenesary` хан.* - Almaty: Қазақстан, 1993. - 112 б.
- 12 *ҚРОМА. 4-қор, 1-тізбе, 1791-іс, 1-35 п.*
- 13 *Kostenko L.F. Srednyaya Aziya i vodvorenje v nej russkoj grazhdanstvennosti.* - SPb. 1870.
- 14 *Konshin N. Materialy` dlya istorii stepnogo kraja. K istorii Karkaralinskogo i Ayaguzskogo okrugov 30 - 40-x g. XIX v. // Zapiski Semipalatinskogo otd. RGO.* - Vy`p. I. - 1903.
- 15 *Putincev N.P. Xronologicheskij perechen` soby`tij iz istorii Sibirskogo kazach`ego vojska so vremeni vodvorenija Zapadno-sibirskix kazakov na zanimaemoj imi ny`ne territorii.* - Omsk, 1891. - 256 s.; *Shheglov I.V. Xronologicheskij perechen` vazhnejshix dannyx iz istorii Sibiri 1032-1882 gg.* - Irkutsk: Izd. Sib. Otd. RGO., - 1883. - 778 s.

- 16 ООМА. 366-қ., I-t., 213-is, 1-p.
- 17 ООМА. 366-қ., I-t., 128-is, 3-p.
- 18 ООМА. 366-қ., I-t., 262-is, 12-p.
- 19 ООМА. 366-қ., I-t., 129-is, 1-p.
- 20 Katanaev G.E. *Kratkij istoricheskij obzor sluzhby` Sibirskogo kazach`ego vojska s 1582 po 1908 god.* / G.E. Katanaev. - Sankt - Peterburg. 1908.
- 21 ООМА. 366-қ., I-t., 135-is, 1 - 3-p.
- 22 ООМА. 366-қ., I-t., 137-is, 2-p.
- 23 Bekmaxanov E. *Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-жылдарында (Оқи құралы).* - Алматы: Санат, 1994. - 416.
- 24 Abdirov M.Zh. *Istoriya kazachestva Kazaxstana.* / M.Zh. Abdirov. - Алматы: Kazaxstan, 1994. - 160 s.
- 25 ООМА. 366-қ., I-t., 138-is, 5-p.
- 26 ҚРОМА. 338-қ., I-t., 476-is, 3-p.
- 27 ҚРОМА. 338-қ., I-t., 477-is, 481-p.
- 28 ҚРОМА. 338-қ., I-t., 805-is, 183-p.
- 29 Kasy`mbaev Zh., Agubaev N. *Istoriya Aktoly` (XIX - nach. XX veka): Issledovanie.* - Алматы: «Zheti Zharzy», 1998. - 176s.;
- 30 ООМА. 366-қ., I-t., 1463-is, 18-p.
- 31 ООМА. 366-қ., 162-is, 11-12-p.
- 32 ҚРОМА. 338-қ., I-t., 65-is, 1-p.
- 33 ҚРОМА. 338-қ., I-t., 65-is, 33-p.

МРНТИ/ҒТАХР/IRSTI 03.20

УДК/ӘӨЖ /UDC 94 (574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.87.4.002>

З.Г. Сактаганова *1

*¹доктор исторических наук, профессор, профессор-исследователь
Карагандинский национальный исследовательский университет им. Е.А. Букетова,
г. Караганда, Казахстан, e-mail: zauresh63@mail.ru*

ЖЕНСКИЙ И ДЕТСКИЙ КОНТИНГЕНТЫ КАРЛАГА: О МЕДИКО-САНИТАРНОМ ОБСЛУЖИВАНИИ В 1930-Е – НАЧАЛЕ 1940-Х ГГ.

Аннотация

Статья посвящена одной из малоизученных проблем по истории детской и женской лагерной повседневности ГУЛАГа в первое десятилетие становления гугаговской системы в СССР. В Карагандинском ИТЛ, одном из первых и наиболее крупных сельскохозяйственных лагерей, в числе заключенных содержались женщины и дети. На материалах архивных фондов анализируется медико-санитарное обслуживание заключенных женщин и детей в 30-х годах XX века. Тяжелейшие условия заключения наиболее уязвимых (особенно детского) контингентов, низкий уровень медико-санитарного обслуживания, нехватка медицинских кадров, препаратов и др. приводили к высоким показателям смертности в Карлаге.

Источниковую основу данной статьи составили архивные документы из зарубежных (РФ) и отечественных архивов. Прежде всего, архивные дела (справки, отчеты, докладные записки управления Карлага, сантотделов и другая делопроизводственная документация) из Государственного архива Российской Федерации (ГАРФ), Фонд Р-9414 – Главное управление мест заключения (ГУМЗ) Министерства внутренних дел СССР (1930-1960 гг.). Кроме того, были отработаны архивные материалы Архива Управления Комитета правовой статистики и специальным учетом Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан по Карагандинской